

ΚΟΙΝΟΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΚΑΙ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ

Γεώργιος Βουρνάς
Ελένη Μαυρογένη

Κοινωνικοί Λειτουργοί

- MA in Social and Community Work Studies

Εισαγωγή

Η κοινοτική εργασία η οποία χαρακτηρίζεται από μία ποικιλία θεωρητικών προοπτικών και ιδεολογικών αρχών, οδηγεί σε μια συγκεχυμένη κατανόηση του πεδίου πρακτικής καθώς και του ρόλου των κοινοτικών - κοινωνικών λειτουργών.

Επομένως, κρίνεται σημαντικό να οριστούν οι θεωρητικές προοπτικές, οι οποίες είναι ενσωματωμένες στη θεωρία της κοινοτικής εργασίας. Προκειμένου να γίνει αυτό, θεωρείται σκόπιμο να αποσαφηνιστεί η φύση του περιεχομένου της ιδεολογίας, εφόσον το τελευταίο καθορίζει το πεδίο πρακτικής.

Ο στόχος της ιδεολογικής ανάλυσης έχει να κάνει με τις συνέπειες της κάθε θεωρίας στην πράξη. Όπως ο Sayer (1986) υποστηρίζει, η οικονομική και πολιτική elite έχει τη δύναμη να ελέγχει όλους τους μηχανισμούς μέσω των οποίων δημιουργείται η ιδεολογία. Η γενική αυτή ιδέα επηρέασε την κοινοτική εργασία κατά την πρακτική της στην αστική κοινωνία. Και ενώ, η κοινοτική εργασία εστιάζεται στις αξίες της εμπλοκής των πολιτών στα κοινά, η αστική κοινωνία, από μία άποψη, είναι οργανωμένη και λειτουργεί από την κοινωνική elite, η οποία ενισχύει τον ανταγωνισμό και δημιουργεί στερεότυπα στις δραστηριότητες των ατόμων.

Με αυτόν τον τρόπο, η ιδεολογική ανάλυση θα βοηθήσει τον/την κοινοτικό/ή - κοινωνικό/ή λειτουργό να αναγνωρίσει τα κενά των θεωριών. Στην πραγματικότητα, θα ενδυναμώσει την οργάνωση του/της λειτουργού για δράση και θα αποσαφηνίσει τις πιθανές συνεισφορές των θεωριών στην διαδικασία της κοινωνικής αλλαγής και ανάπτυξης.

Ο σκοπός του συγκεκριμένου άρθρου είναι να εξηγήσει τη φύση και τις αξίες της κοινοτικής ανάπτυξης, ως μια προσέγγιση της κοινοτικής εργασίας, καθώς επίσης και τις συνέπειές της στην χειραφέτηση των ανθρώπων να ασκούν οι ίδιοι έλεγχο στη ζωή τους. Με άλλα λόγια, θα εξεταστεί η αποτελεσματικότητα της κοινοτικής ανάπτυξης να προωθεί την κοινωνική αλλαγή, αντικατοπτρίζοντας το βασικό στόχο της κοινοτικής εργασίας. Τέλος, η ανάλυση θα εστιαστεί πάνω στην έννοια της συμμετοχής, η οποία συνιστά τον ακρογωνιαίο λίθο της κοινοτικής ανάπτυξης.

Η έννοια της Κοινοτικής Ανάπτυξης

Σύμφωνα με τον Craig (1989), η κοινοτική εργασία αποτελεί δύναμη για προοδευτική κοινωνική αλλαγή. Συνεπώς, αποδέχεται την κοινοτική ανάπτυξη ως μέθοδο, προκειμένου να επέλθει η αλλαγή αυτή. Ο Thomas (1983), θεωρεί την κοινοτική ανάπτυξη, μια προσέγγιση της κοινοτικής εργασίας, η οποία προωθεί την αυτο-βοήθεια, την αμοιβαιότητα, την ανάπτυξη της υποστήριξης των ικανοτήτων των ατόμων στα πλαίσια της γειτονιάς για τη διαδικασία επίλυσης προβλημάτων και τέλος τη συλλογική δράση, η οποία φέρνει τις προτιμήσεις των κοινοτήτων στην προσοχή αυτών που αποφασίζουν.

Πράγματι, η δεσπόζουσα τάση της κοινοτικής ανάπτυξης βασίζεται αρχικά στη ρεφορμιστική ιδεολογία (Reformist Ideology), η οποία έχει επηρεαστεί από την ιδέα του Max Weber σχετικά με την κοινωνική δράση (social Action). Ο Weber όρισε τη δράση σαν, έκδηλη ή μη, ανθρώπινη συμπεριφορά στην οποία το δρων άτομο προσδίδει υποκειμενικό νόημα (Τσαούσης, 1983). Σύμφωνα με τον Σταθόπουλο (1990), η κοινωνική πραγματικότητα, κάτω από το πρίσμα της κοινωνικής δράσης, διαμορφώνεται από υποκείμενα που δρουν συνειδητά. Ο ρόλος του ατόμου είναι καθοριστικός, αφού με τις πράξεις που επηρεάζει τη διαδικασία της κοινωνικής αλλαγής και τις κοινωνικές δομές γενικότερα.

Η ρεφορμιστική, φιλελεύθερη θεωρία (Reformist - Liberal Theory) δέχεται την ιδέα της “κοινωνικής αλλαγής”. Τα κοινωνικά προβλήματα μπορούν να λυθούν μέσω του κοινωνικού προγραμματισμού ή της κοινοτικής ανάπτυξης. Και οι δύο αυτές διαδικασίες σχεδιάστηκαν από την κεντρική κυβέρνηση, η οποία λαμβάνεται ως ένα σύστημα που χαρακτηρίζεται από ουδετερότητα και καλή θέληση (Young, 1981).

Με βάση αυτό το σημείο, τα ζητήματα αντιμετωπίζονται από τη “λαϊκή δημοκρατία” μαζί με τους πολίτες, οι οποίοι αναγνωρίζουν, ορίζουν και λύνουν τα προβλήματά τους και τα θέματά τους (Cary, 1970). Επομένως, τα άτομα γνωρίζουν ακριβώς τη φύση των αναγκών τους και μπορούν να εκφράσουν τη γνώμη τους, όπως επίσης και να προτείνουν για την καλύτερη λειτουργία του συστήματος.

Επιπρόσθετα, οι φιλελεύθεροι παρουσιάζουν μια νεο-πλουραλιστική προσέγγιση στην ερμηνεία των σχέσεων μεταξύ της κεντρικής κυβέρνησης και της τοπικής αυτοδιοίκησης. Πιο συγκεκριμένα, υποστηρίζουν την αποκέντρωση και προσεγγίζουν την εξάπλωση της πολιτικής δύναμης πέρα από τους θεσμούς των αντιπροσώπων, οι οποίοι σήμερα απειλούνται, για το λόγο ότι ο έλεγχος του κράτους βασίζεται στις επαγγελματικές ομάδες. Οι ομάδες αυτές παρουσιάζονται να παρέχουν ισχυρές εναλλακτικές ασπίδες στους μηχανισμούς των κρατικών αντιπροσώπων προστατεύοντας τους πολίτες από τη δύναμη του κράτους (Dunleavy, 1980).

Στην πραγματικότητα, στις αναπτυγμένες κοινωνίες, ο επαγγελματισμός (professionalism), ένας από τους κύριους άξονες της νεο-πλουραλιστικής κοινωνίας αναδύει προβληματισμούς, ενώ λειτουργεί στην αντίθετη κατεύθυνση από αυτήν της αποκέντρωσης (Decentralisation) για το λόγο ότι τείνει να προσαρμόζει την εθνική προοπτική στην τοπική πολιτική αλλαγής. Η επαγγελματική ταυτότητα φαίνεται να εξαρτάται από τους ειδικούς ρόλους των εργαζομένων εφόσον το σύνολο των επαγγελματιών θεωρείται ως μισθωμένο προσωπικό από το κράτος ή τις ιδιωτικές υπηρεσίες (Dale, 1970).

Σε ένα γενικό επίπεδο, το μοντέλο του φιλελευθερισμού αναγνωρίζει την ανάγκη της κοινωνικής αλλα-

γής και ως εκ τούτου επιτρέπει μερικά είδη ανασχηματισμών. Συνεπώς, οι κοινοτικοί - κοινωνικοί λειτουργοί μπορούν να δράσουν μέσω ομάδων πίεσης για αλλαγές, με την προϋπόθεση ότι οι αλλαγές αυτές εντάσσονται στα πλαίσια του υπάρχοντος συστήματος.

Σε ένα άλλο επίπεδο ανάλυσης, η κοινοτική ανάπτυξη μπορεί να λάβει το χαρακτήρα της ριζοσπαστικής διαδικασίας (Radical Process) (Cary, 1970). Η τελευταία βασίζεται σε θέματα που αφορούν κοινωνικούς και βιομηχανικούς οργανισμούς, κοινωνικο - οικονομική δομή, χρηματοδότηση των κοινωνικών υπηρεσιών, κ.λπ. Είναι ριζοσπαστική διότι πρεσβεύει τη μέγιστη συμμετοχή των πολιτών, και δημιουργεί νέα ομαδοποίηση και πρότυπο των σχεδιασμών αποφάσεων. Τείνει με αυτόν τον τρόπο να προκαλέσει το υπάρχον κοινωνικό σύστημα και να διευρύνει τα όρια ενδιαφερόντων των πολιτών.

Όπως ο Young (1981) υποστηρίζει, η ριζοσπαστική ανάλυση εναντιώνεται στη λειτουργία της κοινωνίας να μανουβράρει την πλειοψηφία του πληθυσμού ώστε να έχει χαμηλές προσδοκίες μέσω μηχανισμών όπως είναι η εκπαίδευση, ο επαγγελματισμός, κ.λπ. Στο πλαίσιο αυτό, τα επαγγέλματα όχι μόνο προστατεύουν τη θέση τους, αλλά και συντηρούν την κοινωνική δομή στο σύνολό της.

Ως εκ τούτου, η ριζοσπαστική προσέγγιση της κοινοτικής ανάπτυξης αναπτύχθηκε προκειμένου να συνδέσει την ανάγκη για αυτοβοήθεια με αυτή της οργάνωσης των ανθρώπων ώστε να διεκδικήσουν περισσότερους πόρους από τις κοινωνικές ομάδες που έχουν τη δύναμη. Με άλλα λόγια, να αποκαταστήσουν την ισορροπία της δύναμης με την αναδιανομή του πλούτου και της εξουσίας (Cheetman and Hill, 1981).

Εν τούτοις, θεωρείται βασικό βήμα ο διαχωρισμός της ριζοσπαστικής προσέγγισης της κοινοτικής ανάπτυξης από τη ριζοσπαστική κοινοτική εργασία. Η θεωρητική βάση της σοσιαλιστικής / Μαρξιστικής ανάλυσης, πάνω στην οποία η ριζοσπαστική κοινοτική εργασία βασίζεται, είναι ιδιαίτερα ευρεία. Πραγματικά, το κυριότερο σημείο της ανάλυσης αυτής βασίζεται πάνω στην άποψη ότι η κοινωνία αποτελείται από κοινωνικά σύνολα με αντίθετα συμφέροντα. Η κοινωνική αλλαγή προέρχεται από την κοινωνική σύγκρουση. Τα κοινωνικά προβλήματα θεωρούνται ως συνέπειες των κοινωνικών διαρθρώσεων (Rogek et al., 1990) και λύνονται μέσω των ριζοσπαστικών αλλαγών στην κοινωνική δομή και την οικονομική βάση (Σταθόπουλος, 1990).

Επομένως, η Μαρξιστική προσέγγιση αρνείται ανεξαρτησίας ή πιθανής ουδετερότητας του κράτους. Σύμφωνα με τον Payne (1991), το κράτος είναι “τα μέσα από τα οποία η κοινωνία έχει ιδρυθεί βάσει των ενδιαφερόντων του καπιταλισμού και από τα οποία η εργατική τάξη ή το προλεταριάτο συντηρείται και αναπαράγεται” (σελ. 210). Από την άποψη αυτή, ο/η κοινοτικός/ή - κοινωνικός/ή λειτουργός δέχεται την κοινοτική δράση ως την κύρια στρατηγική με σκοπό να επηρεάσει εκείνους που έχουν τη δύναμη ή να αποσπάσει κάποιο μέρος της δύναμης από αυτούς.

Πράγματι, η ερμηνεία της κοινοτικής ανάπτυξης ποικίλει. Ο λόγος έγκειται στο ότι η τοπική αυτοδιοίκηση και οι κοινοτικοί οργανισμοί την προσεγγίζουν από διαφορετικές πλευρές. Η τοπική αυτοδιοίκηση αντιλαμβάνεται την κοινοτική ανάπτυξη με όρους της εθελοντικής εργασίας με την υποστήριξη των επαγγελματιών κοινωνικών λειτουργών. Στην πραγματικότητα, οι τελευταίοι επιθυμούν να ενθαρρύνουν τις τοπικές ομάδες να ορίζουν και να ικανοποιούν τις ανάγκες των δικών τους κοινοτήτων (Boady and Hedley, 1989).

Τα κύρια κριτήρια της διαφοροποίησης των απόψεων σχετικά με την κοινοτική ανάπτυξη αποτελούν οι έννοιες της συμμετοχής και της αποκέντρωσης. Η πρώτη συνδέεται με την ενεργή εμπλοκή των ατόμων στη διαδικασία της ανάπτυξης. Παρόλα ταύτα, στην προσπάθεια διεύρυνσης της συμμετοχής έχουν γίνει προτάσεις που αφορούν την αποκέντρωση της κυβέρνησης σε ό,τι αφορά υπηρεσίες, πόρους, λήψη αποφάσεων στο όνομα της αναδιανομής του εισοδήματος και της εξουσίας (Cary, 1970; Midgley, 1986).

Συμμετοχή

Υπάρχει σημαντική σύγχυση σε ό,τι αφορά την ακριβή εικόνα του όρου “κοινοτική συμμετοχή”. Ο Paul, όπως υπογραμμίζεται από τον Yap Kioe Sheng (1989), την ορίζει ως “ενεργή διαδικασία με βάση την οποία ομάδα επιδοτούμενων ατόμων επηρεάζουν την κατεύθυνση και την εκτέλεση αναπτυξιακού προγράμματος με την έννοια της καλύτερευσης της ύπαρξής τους σε ό,τι αφορά το εισόδημα, την προσωπική ανάπτυξη, αυτο-εμπιστοσύνης ή άλλων αξιών που οι ίδιοι υποστηρίζουν” (1987, σελ. 2).

Τοιουτοτρόπως, το κεντρικό στοιχείο της κοινοτικής συμμετοχής είναι η συμμετοχή από την κοινότητα στις αποφάσεις, οι οποίες επηρεάζουν άμεσα τις συνθήκες διαβίωσής τους. Εν τούτοις, τα θέματα τα οποία προκύπτουν από τον όρο αυτόν έχουν να κάνουν με το ποιος συμμετέχει, το είδος της συμμετοχής και πώς αυτή μπορεί να προωθηθεί (Midgley, 1986).

Ποιος συμμετέχει: Κοινοτική Συμμετοχή και Κράτος

Στην αρχή της δεκαετίας του 1990, οι ελπίδες για οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη, είχαν συρρικνωθεί από την πραγματικότητα της διεθνούς ύφεσης. Σύμφωνα με τον Craig et al. (1990), ο αντίκτυπος της συνολικής κάμψης ήταν πιο ισχυρός για αυτούς που είχαν το ελάχιστο των πόρων για να ανταποκριθούν. Το παραπάνω σημείο είναι σημαντικό σε σχέση με την αξία για ένα δημοκρατικό και υπεύθυνο δημόσιο τομέα.

Παραπλεύρως, το κράτος δίνει έμφαση στις λύσεις της αγοράς προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι διεθνείς οικονομικές πιέσεις. Ταυτόχρονα αποκλείεται κάθε ριζοσπαστική, δημοκρατική εναλλακτική ή συλλογική κοινοτική δράση. Επομένως, σύμφωνα με τον Midgley (1986), η συζήτηση για τη συμμετοχή είναι συζήτηση πολιτικής και άσκηση δύναμης. Παρότι η συμμετοχή των πολιτών αναφέρεται στην πλειοψηφία των άπορων με την ελάχιστη πρόσβαση σε πόρους και δύναμη, οι τοπικές elites, έχουν ήδη μια ισχυρή φωνή στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων.

Επίσης, υπάρχει η τάση να απομονώνονται υποομάδες πληθυσμού από τη διαδικασία της αποτελεσματικής συμμετοχής (Midgley, 1986). Οι περισσότερες μελέτες έδειξαν ότι η συμμετοχή είναι άμεσα συσχετιζόμενη με την κοινωνικο - οικονομική θέση. Όσο μεγαλύτερο είναι το κοινωνικο - οικονομικό status των ατόμων που συμμετέχουν, τόσο υψηλότερο είναι το επίπεδο της συμμετοχής (Cary, 1970).

Επιπρόσθετα, τα ενδιαφέροντα και οι προκαταλήψεις των μελών, οι οποίοι στην πραγματικότητα δεν αντιπροσωπεύουν επαρκώς τον πληθυσμό ή την κοινότητα, η κυβέρνηση, οι κοινωνικές και επίσημες υπη-

ρεσίες λειτουργούν προς την κατεύθυνση των υψηλών κοινωνικο - οικονομικών ομάδων (Cary, 1970).

Σε ένα άλλο επίπεδο ανάλυσης, πολίτες και κυβερνήτες έχουν διαφορετικά και συχνά αντικρουόμενα συμφέροντα. Με άλλα λόγια, η ανάγκη για συμμετοχή στην εξουσία, συχνά απορρίπτεται από αυτούς που κρατούν την εξουσία, οι οποίοι φαίνονται απρόθυμοι να αλλάξουν την κατάσταση (Nientied et al., 1989).

Ακόμα, ο ορισμός της κοινοτικής ανάπτυξης τον οποίο οι Broady and Hedley (1989, σελ. 10) χρησιμοποιούν, έχει να κάνει με "τον τρόπο με τον οποίο η τοπική αυτοδιοίκηση σκόπιμα ενεργοποιεί και ενθαρρύνει ομάδες ατόμων να εκφράσουν τις ανάγκες τους, να τους υποστηρίξει στη συλλογική τους προσπάθεια, να τους βοηθήσει στα σχέδια και τα προγράμματά τους". Στην πραγματικότητα, η τοπική αυτοδιοίκηση αναλαμβάνει πολλές άλλες δραστηριότητες τις οποίες θεωρεί κοινοτική ανάπτυξη, αλλά οι οποίες δυστυχώς ενισχύουν τη μετατόπιση από την παροχή των υπηρεσιών προνοίας και γενικότερα των δημόσιων παροχών (Craig et al., 1990).

Επιπρόσθετα, προωθείται, με βάση τον ορισμό της κοινοτικής ανάπτυξης που δόθηκε παραπάνω, η κοινοτική συνεργασία στην οποία τα μέλη της κοινότητας, συνήθως μέσω των εθελοντικών οργανώσεων, ενθαρρύνονται ώστε να δραστηριοποιούνται και να αναλαμβάνουν ευθύνες για μερικά θέματα όπως η παροχή βοηθητικών κοινωνικών υπηρεσιών στα πλαίσια της γειτονιάς (Broady and Hedley, 1989).

Υποστηρίζεται ότι οι εθελοντικές οργανώσεις είναι περισσότερο αποτελεσματικές στην προώθηση της κοινοτικής συμμετοχής διότι είναι πρωτοποριακές και προσαρμόσιμες (Midgley, 1989). Εν τούτοις, η ριζοσπαστική κοινοτική δράση απαιτείται να αναδυθεί μέσα από τις επίσημες δημόσιες υπηρεσίες, αφού το κράτος έχει συμφέρον να συντηρεί το status quo, και όχι από τις εθελοντικές οργανώσεις. Ακόμα και αν οι τελευταίες προσπαθούν να αναδιανέμουν τη δύναμη για τους αποδέκτες των υπηρεσιών, δεν θα μπορέσουν να το επιτύχουν.

Επίσης, ένα άλλο παράδειγμα το οποίο δίνει μια διαφορετική εφαρμογή της κοινοτικής συμμετοχής είναι η συμμετοχή στα στεγαστικά προγράμματα της Αγγλίας, ένα από τα πιο γνωστά παραδείγματα συμμετοχής. Η διαδικασία αυτή είναι εκπαιδευτική και βοηθά τα άτομα να αναπτύξουν αυτοπεποίθηση (Sheng Yap Kioe, 1989). Όμως, η κοινοτική συμμετοχή παρουσιάζεται δυστυχώς μόνο ως το μέσο διευκόλυνσης προκειμένου να εκτελεστεί το πρόγραμμα ή να επιτευχθούν καλύτερα αποτελέσματα των προγραμμάτων όσον αφορά τις συνθήκες κατοικίας των κατοίκων της κοινότητας. Συνεπώς, δεν προωθείται η πραγματική εκπαίδευση των πολιτών, η οποία με τη σειρά της θα οδηγήσει στην ανάδυση μιας συγκροτημένης και δυναμικής κοινότητας.

Εν τω μεταξύ, κάτω από την κατάσταση "του κεντρικού σχεδιασμού και του τοπικού ελέγχου", το συστατικό στοιχείο της κοινοτικής συμμετοχής δεν είναι τίποτα άλλο από ένα σύνολο κανονισμών και υποχρεώσεων για τους κατοίκους. Και οι συνέπειες τις περισσότερες φορές είναι δυσάρεστες, όταν οι υπηρεσίες εφαρμογής των προγραμμάτων και οι υπάλληλοί τους παρουσιάζουν αρνητική στάση, η οποία χαρακτηρίζεται από έλλειψη εμπιστοσύνης προς τους κατοίκους από τις φτωχογειτονιές και την εργατική τάξη (Nientied et al., 1989).

Συνοπτικά, για να απαντηθεί το ερώτημα "ποιος συμμετέχει", ο ρόλος του κράτους και το τι ακριβώς

προωθεί, πρέπει να τονιστεί. Ακόμα και αν η φιλελεύθερη δημοκρατική θεωρία πιστεύει ότι το κράτος αντιπροσωπεύει το σύνολο των συμφερόντων των ψηφοφόρων και της κυβέρνησης, η οποία αποτελείται από εκείνες τις υπηρεσίες που δημιουργούν νόμους και τους εφαρμόζουν, το σημερινό κράτος υποστηρίζει την κοινωνική άρχουσα τάξη πάνω στην οποία η δύναμη είναι συγκεντρωμένη και της οποίας οι προσπάθειες είναι σημαντικές στην εφαρμογή της κοινωνικής πολιτικής. Συνεπώς, εξαιτίας της έκδηλης λειτουργίας του πολιτικού συστήματος, η αυθεντική κοινοτική συμμετοχή είναι δύσκολο να πραγματοποιηθεί.

Τύποι της Κοινοτικής Συμμετοχής

Θεωρητικά είναι εφικτό να διαμορφωθεί μια τυπολογία της εξήγησης της κρατικής αντίδρασης στην κοινοτική συμμετοχή. Το σημείο αυτό παρουσιάζει μια ιδιαίτερη σημαντικότητα εξαιτίας του γεγονότος ότι αυτή η ταξινόμηση εστιάζεται στο βαθμό τον οποίο το κράτος παρουσιάζεται πρόθυμο να μεταβιβάσει τη δύναμη σε τοπικούς πολιτικούς θεσμούς.

Σύμφωνα με τον Σταθόπουλο (1990), τρεις τύποι συμμετοχής μπορούν να αναγνωριστούν: η ουσιαστική συμμετοχή (Authentic Participation), η ψευδοσυμμετοχή (Pseudo - participation) και η συμβουλευτική συμμετοχή (Consultative Participation).

Σε ό,τι αφορά το πρώτο είδος συμμετοχής, εμπλέκει μια πραγματική μεταβίβαση της δύναμης. Η κοινότητα έχει τη δύναμη της λήψης αποφάσεων. Στην κοινοτική αντιπροσωπεία, όλα τα μέλη έχουν ίσα δικαιώματα και τις ίδιες ευθύνες (Yap Kioe Sheng, 1989). Αυτός ο τύπος της συμμετοχής υποστηρίζεται από τη θεωρία της σύγκρουσης. Ο βασικός στόχος εντοπίζεται στην αναδιανομή της κοινωνικής δύναμης και του ελέγχου των πολιτών, προκειμένου να προωθηθούν ριζοσπαστικές λύσεις για μια πραγματική κοινωνική αλλαγή (Σταθόπουλος, 1990).

Παρόμοια, οι Pearse and Stiefel (1982) έχουν υποστηρίξει, όπως αναφέρεται στον Midgley (1986), ότι η ουσιαστική συμμετοχή χρειάζεται ριζική αλλαγή στην κοινωνική διάρθρωση καθώς και μαζική αναδιανομή της δύναμης. Σε αυτό το σημείο, είναι σκόπιμο να αναφερθεί μια αναφορά των Ενωμένων Εθνών, η οποία δείχνει καθαρά ότι η ανάμειξη των φτωχών δεν θα είναι μόνο “μια αλλαγή σε εσωτερικούς πολιτικούς θεσμούς, αλλά μια αλλαγή στο διεθνή οικονομικό νόμο” (1981, σελ. 9).

Εν τούτοις, είναι θεμελιώδες να γνωρίζει κανείς τις τρεις αναγκαίες συνθήκες για τη συμμετοχή: α) ελευθερία συμμετοχής / αυτονομία, β) ικανότητα συμμετοχής και γ) θέληση συμμετοχής (Cary, 1970). Εξαιτίας όμως του γεγονότος ότι η πρώτη συνθήκη επηρεάζει τις υπόλοιπες δύο, κρίνεται αναγκαίο να αναφερθεί ότι η ιεραρχική δομή και οι γραφειοκρατικές διαδικασίες, οι οποίες χαρακτηρίζουν - σε πολλές περιπτώσεις - τα πολιτικά συστήματα, περιορίζουν την ελευθερία συμμετοχής και συνεπώς την ικανότητα, αλλά και τη θέληση.

Έτσι, ο/η κοινοτικός/ή - κοινωνικός/ή λειτουργός αντιμετωπίζει ένα δίλημμα εφόσον αναγνωρίζει τις αντιθέσεις στη διαδικασία της κοινοτικής ανάπτυξης. Από τη μια πλευρά, λειτουργεί στα πλαίσια του κράτους ως επαγγελματίας. Οι διοικητικές δομές και οι επαγγελματικές δραστηριότητες στα πλαίσια της κυβέρνησης, λειτουργούν σε ένα πλαίσιο διεύρυνσης των πλαισίων χειρισμού και συγκέντρωσης της δύναμης στα κέντρα

εξουσίας (Craig, 1989; Young, 1981).

Από την άλλη πλευρά, ο/η κοινοτικός/ή - κοινωνικός/ή λειτουργός αμφισβητεί τις κοινωνικο - οικονομικές και πολιτικές δομές, οι οποίες συγκροτούν τον κοινωνικό έλεγχο, προκειμένου να υπηρετήσουν τα συμφέροντα της εργατικής τάξης. Αυτό έχει σαν συνέπεια, να λειτουργεί ενάντια στο κράτος. Γενικά, σύμφωνα με τον Craig (1989), το δίλημμα είναι πώς οι κοινοτικοί - κοινωνικοί λειτουργοί δρουν εντός και εκτός του κρατικού μηχανισμού “ενόσω ασπάζονται το σκοπό εξουσιοδότησης των αδυνάτων”;

Ο δεύτερος τύπος της συμμετοχής είναι αυτός της ψευδο - συμμετοχής, η οποία περιορίζει την ανάμειξη της κοινότητας στην εφαρμογή των αποφάσεων, οι οποίες έχουν ήδη παρθεί από εξωτερικούς παράγοντες. Όπως ο Yap Kioe Sheng (1989) υποστηρίζει, οι αντιπρόσωποι της κοινότητας περιλαμβάνονται στο σώμα λήψης αποφάσεων (είτε ως μειονότητα ή ως πλειοψηφία), αλλά δεν θεωρούνται ισότιμοι με άλλα μέλη τα οποία διατηρούν την πραγματική δύναμη.

Η άποψη αυτή είναι επηρεασμένη από την θεωρία της Ελίτ (Elitist - Corporatist Theory) (Μιδγλεϋ, 1986). Το κράτος προσπαθεί να διατηρήσει τη δύναμή του, ενώ η εργατική τάξη παραμένει εξαρτημένη στην εκ των άνω μεταφορά των πόρων αποτρέποντας με τον τρόπο αυτό τη βάση της κοινωνίας να αντιληφθεί τη δυνατότητά της για αυτόνομη και συνεργατική δράση.

Εν τούτοις, πολλές κρατικές διοικήσεις ίσως αποτείνονται στο τρίτο είδος της συμμετοχής, αυτής της συμβουλευτικής το οποίο συνδέεται με τις πλουραλιστικές πολιτικές ιδέες (Pluralist Theory). Ο Yap Kioe Sheng (1989) περιλαμβάνει στον τύπο αυτό συμμετοχής τη συνεργασία και την εκπαίδευση. Με άλλα λόγια, στη συμβουλευτική συμμετοχή οι κοινότητες ενημερώνουν και συμβουλεύουν τους πολίτες, ενώ στην εκπαίδευση, ο σκοπός της συμμετοχής έγκειται στο να αποδίδει σταδιακά τη δύναμη στην κοινότητα. Κάθε εκπαιδευτικό σχήμα προτίθεται να βοηθήσει τους κατοίκους της κοινότητας να ορίσουν τις ανάγκες τους και να διαβεβαιώσουν ότι η τοπική αυτοδιοίκηση είναι ικανή να ικανοποιήσει τις ανάγκες κατάλληλα.

Παρόλα τούτα, οι κρατικές διοικήσεις συγκεντρώνουν τη δύναμη λήψεως αποφάσεων, η κοινότητα ελέγχεται από την τοπική αυτοδιοίκηση, ενώ η ενθάρρυνση των πολιτών στις γειτονιές να έχουν “ουσιαστικές ευθύνες και δυνατότητες” συνιστά έναν απραγματοποίητο λόγο, ξεχασμένο στα χαρτιά. Συνεπώς, ενόσω οι κυβερνήσεις οι οποίες εφαρμόζουν αυτόν τον τύπο της συμμετοχής δεν αντιτίθενται σε αυτό, αποτυγχάνουν στο να προχωρήσουν στην πραγματοποίησή του (Midgley, 1986).

Θεωρητικά, τα άτομα μιας κοινότητας μπορούν να συμμετέχουν στη λήψη αποφάσεων που αφορούν ζητήματα και προβλήματα της ίδιας της κοινότητας. Η πράξη όμως παρουσιάζει μια διαφορετική εικόνα της κατάστασης. Για παράδειγμα, η πολιτική στέγασης για τους χαμηλόμισθους στην Αγγλία, εξακολουθείται να εφαρμόζεται εκ των άνω, ενώ η κοινοτική συμμετοχή στις πολιτικές αυτές προστίθεται σαν το “χαμένο συστατικό” με πολύ περιορισμένη σκοπιμότητα (συμβουλευτική των κατοίκων στις φτωχογειτονιές). Όπως οι Nientied et al. (1989) ισχυρίζονται, η δημιουργία ικανοποιητικών δομών κάτω από τις οποίες οι κυβερνήσεις και οι πολίτες θα συμμετέχουν ισότιμα στα προγράμματα στεγαστικής πολιτικής δεν έχει ακόμα υλοποιηθεί.

Πρωθώντας την Κοινοτική Συμμετοχή

Αποκέντρωση

Σύμφωνα με τον Midgley (1980), ένα μείζον θέμα στη βιβλιογραφία σχετικά με την κοινοτική συμμετοχή, είναι εκείνο της αποκέντρωσης. Συνδέεται με την άποψη ότι αυτή η διαδικασία έχει αποτελέσματα σε ένα ουσιαστικό τύπο συμμετοχής.

Εν τούτοις, πρόκειται για ένα περίπλοκο φαινόμενο, το οποίο προκύπτει ποικιλοτρόπως στα διάφορα πλαίσια. Ο Dale (1987) έχει διαπιστώσει τρεις διαφορετικές ιδεολογίες που αφορούν την αποκέντρωση. Η πρώτη προσέγγιση, η πραγματιστική (Pragmatic), δίνει έμφαση σε αυτά τα προγράμματα, τα οποία στοχεύουν να βελτιώσουν την αποδοτικότητα των δημοτικών υπηρεσιών μέσω της αποκέντρωσης. Όπως υποστηρίζουν οι Hedley and Hedley (1989), οι αποκεντρωμένες υπηρεσίες δημιουργούν πιο έντονα την επιθυμία για περισσότερο αποτελεσματικές και φιλικές στη χρήση τους παροχές.

Παρόλα ταύτα, η γραφειοκρατία παραμένει. Όλες οι κρατικές υπηρεσίες λειτουργούν με βάση τη διαδικασία εκείνη η οποία επιζητά να ασχοληθεί με τους κανονισμούς της κοινωνίας. Οι Hampleton and Hoggett (1986) φωτίζουν την υπόθεση ότι η γραφειοκρατία λειτουργεί σύμφωνα με κανονισμούς και ότι η δημόσια γραφειοκρατία και οι κανόνες που θέτει δίνουν έμφαση στον πολιτικό έλεγχο.

Σε άλλες περιπτώσεις δε, τα προγράμματα μπορούν να θεωρηθούν πολιτικώς συντηρητικά, εφόσον τείνουν να βελτιώσουν τη διανομή των υπηρεσιών με τους υπάρχοντες πόρους, χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι αποφάσεις των κοινοτικών ομάδων ή αποδεκτών των υπηρεσιών.

Η δεύτερη προσέγγιση, η λαοφιλική - λαϊκή (Popularist), βασίζεται στην προσπάθεια μεταβίβασης της εξουσίας στα κοινοτικά συμβούλια. Στην πραγματικότητα ο αριθμός των διοικητικών υπηρεσιών οι οποίες επιδιώκουν την αποκέντρωση πέρα του σημείου της διανομής των βελτιωμένων υπηρεσιών μέσω της δυνατότητας αποκέντρωσης, είναι αρκετά περιορισμένος.

Συγκεκριμένα παραδείγματα από το χώρο της Αγγλίας, όπως η ανάμειξη των ενοικιαστών σε κρίσιμα θέματα της στεγαστικής πολιτικής και διοίκησης, ή των γονέων στη διοίκηση των νηπιαγωγείων, αποτελούν τις εξαιρέσεις. Πράγματι, τα παραδείγματα αυτά έχουν να κάνουν με συγκεκριμένες υπηρεσίες σε ορισμένες κοινότητες. Σε γενικές γραμμές όμως, η προσπάθεια των πολιτικών για αποκέντρωση δεν αφορά την εξουσία, αλλά μόνο τις υπηρεσίες (Broadly and Hedley, 1989). Πιθανώς να κριθεί το αποτέλεσμα από το ενδιαφέρον που τρέφουν εκείνοι που ήδη έχουν τη δύναμη και προσπαθούν να την κρατήσουν στο κέντρο προκειμένου να αποφύγουν τις επιπτώσεις από μια στρατηγική αναδιανομής της εξουσίας.

Η τρίτη προσέγγιση επεκτείνεται περισσότερο από τη φιλελεύθερη. Οι υποστηρικτές του τοπικού σοσιαλισμού εισάγουν την αποκέντρωση όχι απλά ως ένα τύπο αλλαγής, αλλά σαν πρόκληση στις υπάρχουσες κοινωνικές σχέσεις μέσα στις υπηρεσίες προνοίας (Dale, 1987).

Σύμφωνα με την παραπάνω άποψη, η αποκέντρωση δεν είναι πολιτικά ουδέτερη. Όπως ο Midgley (1986) υποστηρίζει, η αποκέντρωση απαιτεί πρώτα από όλα, δημοκρατικά ελεγμένα και αντιπροσωπευτικά στη λήψη αποφάσεων σώματα. Δεύτερον, αντιμετωπίζοντας το πρόβλημα της χρηματοδότησης, η πραγμα-

τική αποκέντρωση πραγματοποιείται μόνο όταν οι τοπικές οργανώσεις οι οποίες παίρνουν τις αποφάσεις για τοπικά θέματα, έχουν τον έλεγχο στους οικονομικούς πόρους. Από το σημείο όμως που είναι συχνά ανίκανες να προσφέρουν ικανοποιητικές πηγές εσόδων προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι ανάγκες τους, είναι εξαρτημένες σε εξωτερικές πηγές χρηματοδότησης και επομένως λογοδοτούν σε εξωτερικούς παράγοντες.

Σύμφωνα με τον Mullard (1987), η κατάργηση του Greater London Council καθώς και του Metropolitan Country Council στην Αγγλία μείωσε τις ευκαιρίες των συγκεκριμένων κοινοτικών συμβουλίων να διαμορφώνουν αλλά και να υλοποιούν σχέδια δράσης για την επίλυση των προβλημάτων που παρουσιάζει η κάθε κοινότητα. Στη βάση αυτή, η τοπική αυτοδιοίκηση είναι αδύναμη και οι κοινότητες ανίκανες να έχουν τον έλεγχο σε κοινοτικά ζητήματα με συνέπεια η πραγματική αποκέντρωση να αποτελεί μέρος ενός άλλου κόσμου.

Συμπερασματικά, υπάρχει διαφοροποίηση μεταξύ του τι οι πολιτικοί διαδίδουν για αυτά που θέλουν να κάνουν και σε αυτό που στην πραγματικότητα συμβαίνει. Το χάσμα θα παραμένει ευρύ έως ότου γίνει αποδεκτό ότι η αποκέντρωση απαιτεί μακροχρόνιες αλλαγές στον τρόπο με τον οποίο η τοπική αυτοδιοίκηση λειτουργεί στις ημέρες μας.

Τα όρια της Κοινοτικής Εργασίας

Στο μέρος αυτό του άρθρου γίνεται μια προσπάθεια να αποσαφηνιστεί ο ρόλος του/της κοινοτικού/ης - κοινωνικού/ης λειτουργού από την άποψη της κοινοτικής ανάπτυξης. Φαίνεται ουσιαδώς εφόσον ο/η κοινοτικός/η - κοινωνικός/ή λειτουργός είναι το άτομο το οποίο προωθεί την κοινοτική συμμετοχή. Εν τούτοις θεωρείται σκόπιμο να εστιάσει η προσοχή σε γενικές θεωρήσεις του πλαισίου της κοινοτικής ανάπτυξης προκειμένου να οριοθετηθούν τα όρια της κοινοτικής εργασίας.

Σύμφωνα με τον Thomas (1983), ο ρόλος κλειδί για τον/την λειτουργό είναι αυτός του καταλύτη και του εμπνευστή. Με άλλα λόγια, ο/η κοινοτικός/η - κοινωνικός/ή λειτουργός οργανώνει τις ομάδες σε επίπεδο γειτονιάς προκειμένου να προωθήσει τη συμμετοχή όλων των ατόμων της κοινότητας στην πολιτική ζωή του τόπου τους. Επομένως, η “κοινωνική αλλαγή” θα αποτελέσει πραγματικότητα μέσω της διαδικασίας της εκπαίδευσης και της αναζήτησης της κοινωνικής συναίνεσης.

Παρόλα ταύτα, η θεωρία της κοινοτικής ανάπτυξης συχνά παραμελεί να λάβει υπόψη τα εμπόδια στη διεύρυνση απονομής της εξουσίας και δύναμης (Cheetman and Hill, 1981). Από την μια πλευρά, η κίνηση της κοινοτικής ανάπτυξης κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1970, όπως ο Σταθόπουλος (1990) υποστηρίζει, είχε σπουδαία αποτελέσματα. Πολλές ομάδες του πληθυσμού βοηθήθηκαν να αποκτήσουν επίγνωση του ότι μόνο μέσω οργανισμών ίσως έχουν τη δυνατότητα να προωθήσουν αποτελεσματικά τα δικαιώματά τους στην πλουραλιστική κοινωνία.

Από την άλλη πλευρά, με την άποψη των Taylor and Robert (1989), η κοινοτική συμμετοχή στην υλοποίηση των κοινωνικο - προνοιακών προγραμμάτων δεν ήταν επιτυχής. Ανεξάρτητα του γεγονότος ότι τα μέλη της κοινότητας έχουν τη δυνατότητα να “μιλήσουν”, να αποκτήσουν ικανοποίηση από την εμπειρία

της συμμετοχής σε κάτι σημαντικό για αυτούς και να χρησιμοποιήσουν περισσότερες τοπικές ευκολίες και υπηρεσίες, εν τούτοις η γνώμη τους παραμένει σε δεύτερη μοίρα.

Επιπρόσθετα, ο Robinson (1983) ισχυρίζεται ότι η κοινοτική συμμετοχή είτε ως τακτική είτε ως έννοια, ήδη βρίσκεται σε παρακμή. Το παραπάνω μάλλον είναι το αποτέλεσμα του γεγονότος ότι πολλές από τις απαιτήσεις των πολιτών έχουν γίνει αποδεκτές από το κοινωνικό σύστημα, εφόσον η αποδοχή αυτή είναι ανεξάρτητη με τη συμμετοχή και με την ανάμιξη των πολιτών σε ανώτερα επίπεδα της κυβερνητικής ζωής, ιδιαίτερα της λήψης αποφάσεων.

Ίσως να είναι σημαντικό να αναφέρει κανείς ότι η κοινοτική συμμετοχή αποτελεί ένα θεμελιώδες στοιχείο στην κοινοτική εργασία. Όμως, όπως οι Smith and Jones (1981) υποστηρίζουν, οι προϋποθέσεις για μια θετική συνεισφορά της κοινοτικής συμμετοχής φαίνεται να είναι η θέληση, η κατάλληλη υποδομή και το κατάλληλο επαγγελματικό προσωπικό. Διαφορετικά, η κοινοτική συμμετοχή μπορεί να χρησιμοποιηθεί απλά και μόνο για να προωθήσει τις προσωπικές φιλοδοξίες των αρχηγών ή γενικότερα τα πολιτικά συμφέροντα.

Το τι η πραγματικότητα παρουσιάζει, φαίνεται από το γεγονός ότι οι επαγγελματίες στην προνοιακή γραφειοκρατία, υπόλογοι στους ανωτέρους, χρησιμοποιούνται και λειτουργούν σε σχετικά καλά ορισμένους ρόλους ως προμηθευτές/τρείς προνοίας. Επιπρόσθετα, τόσο οι σύμβουλοι όσο και οι υπάλληλοι συχνά φαίνονται απρόθυμοι να κινηθούν πέρα της απασχόλησής τους ως αστικοί μάντζερς και να σχετίζονται με τις προτεραιότητες των πολιτών, όπως οι τελευταίοι τις διατυπώνουν (Dale, 1987).

Τοιουτοτρόπως, ο/η κοινοτικός/η - κοινωνικός/ή λειτουργός, ακόμα και αν επιθυμεί να βοηθά τους ανθρώπους να "αισθάνονται" περισσότερο τον έλεγχο των παραγόντων που κυβερνούν τη ζωή τους, αξίζει να σημειωθεί ότι δεν δίνεται σ' αυτούς ο "πραγματικός" έλεγχος αυτών των παραγόντων.

Οι κυβερνητικές υπηρεσίες έχουν ιστορικά διαμορφώσει κοινωνίες που αποφασίζουν και ενεργούν για, παρά μαζί με. Παρουσιάζουν γραφειοκρατική δομή, είναι σχεδιασμένες για να ελαχιστοποιούν τις ανωμαλίες και απασχολούν διοικητικό και επαγγελματικό προσωπικό με ισχυρά περιβεβλημένα συμφέροντα στο status quo. Επομένως, οι προτεινόμενες αλλαγές βρίσκονται ακόμα μακριά εξαιτίας του ότι αν αυτά τα συμφέροντα απειληθούν, πρόκειται να μπλοκαριστεί κάθε είδους ανάπτυξη (Taylor, 1986).

Συμπεράσματα

Η αρχική επιτυχία της κοινοτικής ανάπτυξης στην Αγγλία, είχε εξαρτηθεί από ένα μεγάλο μέρος πόρων και υποστήριξης από την κυβέρνηση και τις διοικητικές υπηρεσίες, εφόσον βέβαια είχε γίνει αντιληπτή ως μια μη επαναστατική προσέγγιση στην ανάπτυξη.

Αργότερα, όταν υιοθετήθηκε μια πιο τεχνοκρατική προσέγγιση, η πραγματοποίηση της κοινοτικής ανάπτυξης αντιμετώπισε δυσκολίες λόγω των περιορισμών που εμφανίστηκαν από τις παρερμηνείες που δημιουργήσε. Επιπρόσθετα, τα διάφορα προγράμματα και οργανισμοί που προσπάθησαν να ενσωματώσουν στοιχεία της κοινοτικής ανάπτυξης προκειμένου να βελτιώσουν την αποτελεσματικότητά τους, απέτυχαν. Πραγματικά, είναι ολοφάνερο ότι η κοινοτική ανάπτυξη δεν μπορεί να θεωρηθεί ως η εύκολη λύση προκειμένου να επέλθει η αλλαγή (Thomas, 1983).

Συνεπώς, ο/η κοινοτικός/ή - κοινωνικός/ή λειτουργός θα πρέπει να παρουσιάζει την απαιτούμενη προσοχή ώστε να δίνει προτεραιότητα στις ανάγκες των ατόμων με τα οποία δουλεύει παρά στις ιδεολογικές του προτιμήσεις. Με αυτόν τον τρόπο, θα ενεργεί πέρα των περιφερειακών στοιχείων της κοινοτικής ανάπτυξης τα οποία περιλαμβάνουν είτε τις βελτιώσεις στο επίπεδο διαβίωσης είτε την ενθάρρυνση της αυτο-βοήθειας και της αμοιβαίας βοήθειας. Σύμφωνα με τον Yap Kioe Sheng (1989), ο/η κοινοτικός/ή - κοινωνικός/ή λειτουργός θα πρέπει να διοχετεύει τη δυναμική των ατόμων της κοινότητας, σε “δύσκολα” σχέδια που αφορούν την πρόκληση του υπάρχοντος κοινωνικού συστήματος και των διοικητικών δομών.

Παρόλα τούτα, η πραγματική κοινοτική συμμετοχή δεν είναι εύκολο να επιτευχθεί. Υπάρχει ακόμα αντίσταση, αλλά και άγνοια του προσωπικού των κοινοτικών προγραμμάτων, καθώς επίσης και έλλειψη συμμετοχής της κοινότητας στην κοινοτική οργάνωση. Ταυτόχρονα, σε πολλές περιπτώσεις όπου παρουσιάζεται η αποκέντρωση, υπάρχει ο κίνδυνος να ενδυναμώσει κατά κάποιο τρόπο η θέση των τοπικών elites και έτσι να δαιωνίζονται οι υπάρχουσες ανισότητες.

Πάνω από όλα, το πλέον προφανές βήμα που ο/η κοινοτικός/ή - κοινωνικός/ή λειτουργός πρέπει να ακολουθήσει είναι το ριζοσπαστικό. Μόνο αυτή η εκλογή θα πάσει την “από πάνω προς τα κάτω” προσέγγιση, η οποία υπάρχει στις ημέρες μας και στην οποία οι πολίτες παίζουν ελάχιστο ή καθόλου ρόλο, αναμένοντας παθητικά να λάβουν τη δύναμη ή λειτουργίες ανατιθέμενες σε αυτούς.

Βιβλιογραφία

- Broady M. and Hedley R., *Working Partnerships*, Bedford Square Press, 1989.
- Cary L., *Community Development as a Process*, University of Missouri Press, 1970.
- Craig C., “Community Work and the State”, *Community Development Journal*, Vol. 24, No 1, 1989.
- Craig C. et al., “Employment: A Continue Role for Community Development”, *Community Development Journal*, Vol. 25, No 4, 1990.
- Dale J., “Decentralization: Grounding the Debate”, *Community Development Journal*, Vol. 22, No 2, 1987.
- Dale J. and Derricourt N., “Dilemmas in Housing - Oriented Community Development”, *Community Development Journal*, Vol. 25, No 1, 1989.
- Dundleavy P., “Social and Political Theory and the Issues in Central - Local Government” in Jones G., *New Approaches to the Study of Central - Local Government Relationships*. Gower Hampshire, 1980.
- Gyford, “Democracy and Decentralization” in Willmott P. *Local Government Decentralization and Community*, Pinter Publishers, 1987.
- Hambleton R. and Hoggett P., *The Politics of Decentralization: Theory and Practice of a Radical Local Government Initiative*, SAUS, 1986.
- Henderson P. and Thomas D., *Readings in Community Work*, George and Allen Unwin Ltd., 1981.
- Young R., *Community Development... its Political and Administrative Challenge*.
- Cheetham J. and Hill M.J., *Community Work: Social Realities and Ethical Dilemmas*.
- Midgley J. et al., *Community Participation, Social Development and the State*, Methuen and Co Ltd., 1986.
- Mullard M., “Decentralization and Local Control: A Centralist Critique”, *Community Development Journal*,

- Vol. 22, No 2, 1987.
- Nientied P. et al., "Community Participation in Low - Income Housing Policies. Potential or Paradox?" Community Development Journal, Vol. 25, No 1, 1989.
- Payne M., *Modern Social Work Theory: A Critical Introduction*, MacMillan, 1991.
- Robinson A., *Participation*, Routledge and Kegan, 1983.
- Sayers J., "Ideology: The Bridge Between Theory and Practice", Community Development Journal, Vol. 21, No 4, 1986.
- Sheng Yap Kioe "Community Participation in Low - Income Housing Projects: Problems and Prospects" Community Development Journal, Vol. 25, No 1, 1989.
- Smith C. and Jones D., *Deprivation, Participation and Community Action*, (R.K.P.), 1981.
- Σταθόπουλος Π., *Κοινοτική Εργασία: Θεωρία και Πράξη*, Ιων, 1990.
- Taylor M., "For Whose Benefit? Decentralising Housing Services in Two Cities", Community Development Journal, Vol. 21, No 2, 1986.
- Taylor S. and Roberts R. (ed.), *Theory and Practice in Community Social Work*, Columbia University Press, 1989.
- Timasheft N.S. and Theodorson G.A., *Ιστορία Κοινωνιολογικών Θεωριών* (μετάφραση Τσαούσης), Gutenberg, 1983.
- Thomas D., *Community Work in the Eighties*, National Institute for Social Work, 1983.